

Б.К.Рақымжанов

Что такое предметные науки в мировоззрении Шакарима?

В статье анализируется отношение казахского мыслителя Шакарима Кудайбердиева к науке, суть поднятой мыслителем проблемы «предметные знания» раскрывается в историко-философском контексте. Осмысляются особенность и содержание данной проблемы в современном мире. Автор в данной работе раскрывает своеобразие «предметного знания», отмеченное Шакаримом Кудайбердиевым.

B.K.Rakymzhanov

What is the subject sciences in Shakarym's world outlook?

Relation of kazakh scholar Shakarym Kudaiberdiev to science is analyzed in the article which is named. The essence of considering by scholar problem's «subject knowledge» is found out in historical-philosophical context. Pecularity and content of given problem is comprehended in modern world. The author is found out distinguishing feature of «subject knowledge» which was indicated by Shakarym Kudaiberdiev in given work.

ӘОЖ 130№ 3: 93 (= 943. 9)

Ә.С.Сағатова

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: asem.sagatova@mail.ru)***Тарихи санадағы рухани ізденістер**

Мақалада қазақ халқының ұлттық ерекшелігіне қатысты мәселелер зерделенді. Осы мәселе шеңберінде ұлттық дәстүр, халқымыздың рухани мұрасы, ұлттық рух және ұлттық сананың өзіндік ерекшеліктері жан-жақты талданды. Сондай-ақ қазақ халқының мыңжылдық тарихы бар даналығы ұлттық мұрат тұрғысынан зерделеніп, кең құлашты зерттеулерді қолға алғызғандығы мәселесі көтерілді. Сонымен бірге рухани құндылықтар ұлттық ерекшеліктерді сақтап қалу идеясына дейін көтерілді. Ұлттық рухты дәріптеу жолдары талданды. Себебі ұлттық сана мен сезімді ұлттық біртұтастылық анықтайды.

Кілтті сөздер: ұлттық рух, ұлттық сана, рухани құндылық, ұрпақтар тәрбиесі, ұлттық тарих, мәдениет, рухани болмыс, адамгершілік, дара тұлға, даналық мұра, ұлт мүддесі, руханият.

Ұлттық ерекшелікті сақтай отырып, ата-баба дәстүрінен рухани құндылықтарды баянды етуде ұлттық рухты дәріптеу шарт. Бұл жерде ұлттық құндылықты айқындаушы фактор ретінде әрі оның өзектілігін айқындауда халқымыздың тыныс-тіршілігінің көзі ұлттық таным алыс замандар қойнауынан қайта жаңғыруда. Бұл өз кезегінде халқымыздың ұлттық негізінен бастау алатын басты факторлардың бірі екендігін әйгілей түседі.

Халқымыздың жүріп өткен күрделі де көпқырлы тарихын айқындайтын, қадір-қасиетін танытатын, сайып келгенде оның рухының өміршендігін негіздейтін – бұл ұлттық сана. Ел тарихында ұлттық болмысқа және санаға бағытталған құндылықтарды айқындау мен оларды сараптау - осы құндылықтардың көпшілікті шоғырландыра, рухтандыра, біріктіре алатындай күші мен әсер етуін жүзеге асыратын ұрпақтар сабақтастығының ықпалды да белсенді ролі қазіргі таңда биіктен көрінуде.

Бұл еліміздің сан ғасырлық тарихына, ұлтымыздың ұлы перзенттеріне, олардың асыл мұратына, ата-жұртымызға арналған мәңгілік ескерткіші іспеттес. Шын мәнінде, бүгінде мағынасы терең осынау тарихи мұралардың мән-мазмұнының тереңінен ашылуы тарихи әділдіктің салтанат құруын айғақтайды. Халқымыздың рухани мұралары ұрпақтар байланысын және уақыт үндестігін білдіреді. Бұл — ата-бабамыздың рухына тағзым етіп, жас ұрпақты ізгілікке, отан-сүйгіштікке бағыттайтын бағыт-бағдар. Міне, сондықтан да қазіргі өркениет «жедел» алға басқан сайын келер ұрпақ үшін оның маңызы зор демекпіз.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың: «Қазақтың сана-сезімі өткендегі, қазіргі және болашақтағы – тарих толқынында өзінің ұлттық «Мен» дегізгерлік қасиетін түсінуге тұңғыш рет енді ғана мүмкіндік алып отыр. Бірақ бұл мүмкіндік қана: ол шындыққа, қазақтардың ғана емес, барлық қазақстандықтардың жаппай санасына орныққан фактіге айналуы қажет» [1], — деп атап өтуінде өмір ақиқаты бар екендігі байқалады.

Ұлттық тарих қойнауынан бастау алатын күнделікті өмір тынысы ата-баба және олардан қалған рухани мұраларға деген жауапкершілік арасындағы үзілмес байланыс өз маңызын жоймақ емес. Сондықтан да ұлт тарихымен байланысты ұлттық рухтың тұлғалық көріністерінде «үнемі дәстүрлілік үрдісі сабақтасады. Дәстүрлілік үрдісі ұлттық санада орнығады, ал ұлттық сана өзінің толық көрінісін ұлттық мәдениетте табады». Кез келген халықтардың мәдени орталарында олардың өзіндік «ұмтылыстары мен мақсаттары жүзеге асырылады. Мәдениеттің деңгейлері мен типтерінде ұлттық өзіндік сананың құндылықтары мен қасиеттері өлшенеді. Ұлттық мәдениет дәстүрлері, ұлттың еңбекке икемділігінен, қауымдастықтардың әдептері мен әдеттерінен, бірлесе өмір сүруінен, ата-баба рухына табынудан, бейіттерді, ескерткіштерді қастерлеуінен, ата-ана мен бала қарым-қатынасынан, жақсыға ұмтылуынан, бақыт пен әділеттілік үшін күресінен туындайды. Ұлттық мәдениет мәселесі күрделі әрі көп астарлы. Ұлттық мәдениет ұлтқа тән моральдық құндылықтарды, ұлттың рухани тәжірибесін жеткізуші фактор. Яғни, ұлттық мәдениет — ұлттық сана-сезім өзегі» [2].

Адамзат баласының бойына бітетін небір қасиеттер ең алдымен жеке тұлға — адам арқылы, соның рухани қасиеті, ішкі жан-дүниесі арқылы оның мәдениет деңгейін көрсетеді. Демек, адам мен мәдениет өзара тығыз байланыста дамып, жетіледі. Әркез мәдениет адамның рухани болмысы ретінде көрінетіндіктен, адам өз кезегінде мәдениеттің қайнар көзі іспеттес. Мәдениет адамзат баласының рухани қалыптасу, жетілу тарихы негізінде оларды өзара бір-бірінен ажырата қарастыруға болмайды. Жеке адамның даралығы, тұлғалығы оның бойына біткен қабілетіне байланысты анықталады. Адамның рухани болмысы, яғни мәдениетінің жетілуі адам өмірінің мәні болып табылады.

Мәдениет ол адам баласының жан дүниесінің тұңғыш түбінде жатқан болмыстық қасиетінің бастамасы ретінде танылады. Демек, адамның адамшылығын, азаматтығын, болмыстығын оның рухани шығармашылығынан, іс-әрекетінен, бір сөзбен айтқанда, мәдениетінен көреміз. Яғни адам болмысын оның мәдениеттілігінен, шығармашылық мүмкіндіктерінен, өнерінен, т.б. ерекше қабілеттерінен танып-білуге болады.

Ендеше, ерен қасиеттер бойына дарыған, рухани болмысының жоғары дәрежеде жетілуі – дара тұлғалардың мәдениеттілігінің айғағы.

Міне, дана тұлғалардың асқақ адамгершілік қасиеттерін, рухани болмыстары арқылы олардың мәдениетін көреміз. Яғни бұл ең алдымен өз басы өте жоғары дәрежелі мәдениет иелері болғандықтарын айғақтайды. Ой-өрісінің кендігі, рухани келбеті, жалпы өмірі терең адамгершілік мазмұнға ие, даналық мұрасы тәрбиелік мәні жағынан баға жетпес құнды дүние болып табылады. Бүгінде адамгершілікке, мәдениеттілікке, рухани өмірге қарай талпындыратын даналар шығармашылығы, даналық құндылықтар біздің болмыстық негізімізді жоғалтпауымызға ұмтылдырушы негізі құбылыс.

Жалпы дара тұлғалардың философиялық көзқарастарының қалыптасуына негіз болған, әсерін тигізген, яғни ұлылықтарына арқау, даналықтарына бастау болған, бұл — бабалар мұрасы. Ұлтты ұлт, халықты халық ететін, оның ежелгі әдеби-мәдени мұрасы екені баршаға аян. Ес жоқ ерте кезден жасап келе жатқан ауыз әдебиетінің негізі дүниетанымға айналған мәдениетте өз жетістігі бар.

Тарихтың керуен көшінде «сабақтастық» деген ұғым бар. Ғасырлар бойы ауызша тарап, рухани тұтас бір игілік дәстүрін жалғастырып келген, адамзат ұрпағының сонау ежелгі тіршілік болмысымен тікелей сабақтас түйсіну ерекшелігі қайнар бастау ретінде жұртшылық игілігіне айналдырылған. Ғасырдан ғасырға жалғасқан адамзаттық керемет қадір-қасиетке ие болған өшпес даналық үлгілерінің үрдісті даму жолында өткен кезеңдер игілігі ешқашан да ескерусіз қалмаған.

Халқының мың жылдық даналығын бойына сіңірген ұрпақтар жалғастығының рухани дәнекер ретіндегі ролі зор. Туған халқының басқа елдерді зерде мен зейін, қабілеттілігі арқасында таңқалдырып қана қоймай, еркін елде, азат қонысты өз тарихының жаңа бір кезеңіне бой сермеп, елінің бақытты болашағына сенген еді. Ұлт мүддесіне қатысты зерделі, саналы ой-пікірлерді ортаға салған ұлттың ұлағатты тұлғаларының іс-әрекеті, қызметі ұлттық танымға, рухани өмірге кең өріс әкелді. Халқымыздың азаматтық тарихы жаңаша байыпталған уақытта, ежелгі дәуірден күні бүгінге дейінгі кезең ұлттық мұрат тұрғысынан зерделеніп, кең құлашты зерттеулерді қолға алғызды.

Бірлігінен айрылмаған, ұлттық санасынан арылмаған елдің рухани тізгіні ендігі жерде көркем сөз билігіне көшкен еді. Ежелгі мұра ұлттың тұтастығын сақтауда оның рухына жол беріп, болашаққа бой сермеген, айрықша қуатты құбылыс ретінде өміршендігімен елдің көкірек көзін ашты. Ұлттық рухтың ауыр салмағы осы қайраткерлерге түскен еді. Өткен тарихтың руханият арналарын қайта көтеруде көне мұралардың деректану көзі ретінде мән атқаратындығы айдан анық. Себебі бұл руханияттар ата-бабаларымыздың қайратын, ерлігін, ұлттық рухымызды дәріптейтін танымдық тағылымдары болды. Қайраткерлердің тұлғалық қадір-қасиеттерін танытатын олардың көркемдік үлгі-өрнектер дәстүрі, қоғамдық ой-пікірлері, философиялық көзқарастары – барлығы да өз заманының тілек-талаптарына сәйкес қалыптасқан. Тек сөзімен ғана емес, адамдар мұраты үшін тындырған ісіне қарасаңыз да дана тұлғасымен дараланып тұрады.

Даналық болмыс адамның өткен-кеткен өмірінің мәнісін, баянды болашақ жайлы мәңгілік ұғымдармен өзектес ой-толғаныстары, тұжырымдары арқылы әрбір дана тұлғаның шығармашылығында өз өрісін аша түскен. Туған жердің топырағын, күллі тіршілік-тынысын сезіну ғана, адам баласының өмірінің мән-мағынасын танып-түйсіну ғана дара тұлғаны даналықтың шырқау шыңына көтереді. Олардың көтерген мәселелерінің әрбір ой-қорытындыларында көрегендік, философиялық, терең астарлы ой салмағы жатады. Демек, олардың шын мәніндегі дүниетанушылық сыры да осыдан аңғарылады. Дара тұлға бір қалыптан шыққандай өз тегі, өз заманының ортақ ұлы ғана емес, ол қайталанбас дарынды дара тұлғасымен, ой және тіл шеберлігімен, ерекше қатынас көзқарасына өзі жасаған тәлтумаларында өз қолтанбасын, өз ой нақышын қалдыра алатын адамдар ғана танылады.

Ұлы тұлғалар — адамдар, әр уақытта мемлекет пен мемлекетті, ел мен елді, жалпы бір өркениет пен екінші бір өркениетті өзара байланыстырушы дәнекері. Ұлы адам деген сөздің өзі адам баласының тіршілігінде, санасында айқындалған, ұғымы жағынан кең көлемді еншілейтін түсінік екені бәрімізге белгілі.

Адамзат баласына тән абзал қасиеттердің бәрінің де бастауы рухани мұраларға негізделеді. Кез келген жағдайды жан-тәнімен сезінетін иманды, мінезді қазақтың мәңгілік асыл рухы оның ұлт, мемлекет ретінде сақталып қалуының кепілі болды.

Мұның бәрі әр заманда қалыптасқан философиялық, қоғамдық, саяси және әлеуметтік көзқарастардың мән-мазмұнымен өз көріністерін айқындаған. Адамдық, азаматтық қасиеттердің болмыс-бітімі де осы ата-бабалар дәстүрінен жалғастық тапқан. Бүгінгі жас толқын, жаңа буын өкілдеріне іскерлік, дарындылықты ғана емес, сонымен қатар ұлтын сүйетін, болашақта халқына тұлға болуға лайық күш-қуат беретін ұлтымыздың рухы осылайша барлық жерде ұлттық өрісін кеңінен жайған еді. Рухани ізденіс әрі тарихи байланыс арқылы халқымыздың ғасырлар бойғы қалыптасқан тарихи тамырын танимыз. Әрине, танымдық ұғымы тың, ой-таным деңгейі биік тұлғалар әрқашанда озық ойшылдық қалпын танытады.

Логикалық таным жүйесі өмір тәжірибесінен қорытқан өзіндік ой түйіндеу ерекшелігі өрісінен көрінеді. Сонымен бірге ойдың логикалық дара мәнділік сипатын ой-толғамдық үлгілердегі диалектикалық толассыз тіршілік мазмұнынан тани аламыз. Адамзаттың рухани дүниесін жетілдіруде тарихи тағылым сабақтары, дала ақылмандарының өнегелік өрістері өзіндік роль атқарады.

Тарих тағылымын бүгінгі көзқарастар шеңберіне салсақ, данышпан қайраткерлер тағдыры ойлана білген жас ұрпақ үшін аса күрделі дүниетаным негіздері жатқандығы айғақ. Осы дәстүрлерден бастау алған, кейін кең арнаға түсіп дамыған алдыңғы қатарлы идеялар, халықтың азаттығын биікке көтерген, еркіндікті тәуелсіздік тұғыры еткен жарқын көріністер — халықтың түпкі түбегейлі арман-мүдделерін терең түсінуден туғаны анық.

Кез келген ұлттың философиялық ойының өмір сүру формаларын, оның философиялық ойының тарихи кезеңдерінен көре аламыз. Қазақ халқының даналық ойының дамуы біртұтас қалыпта көрініс береді. Себебі қазақ халқында философиялық ой шешендік сөздер, нақыл сөз, мақал-мәтел, аңыз-әңгімелер, поэзия арқылы беріледі. Көркем сөз зергерлері өмір құбылыстарын, адамдар арасындағы қарым-қатынастарды дүниетанымы негізінде халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан әдет-ғұрып, рухани өмірімен, арман-мүддесімен таныстыра білген. Бұлардың дені қоғамға, дүниеге, табиғат құбылыстарына, адам өміріне белгілі бір маңызды оқиғаға немесе өз басына деген көзқарасын білдіретін философиялық ой-толғаныстар, даналық ой тұжырымдар болып келеді.

Енді бір арнасы адам баласының бойында болатын небір асыл қасиеттер туралы ақыл-ой даналығы ұлы мұрат, ізгі мақсаттармен сабақтасып жатыр. Адам баласының рухани игілігіне айналған тау суындай тасқындаған сөз өнері мен арқалы поэзия сонау ерте дүние тарихынан бастау

алып, халық даналығының өзіндік дүниетанымының қазына-қайнарына айналған еді. Халық даналығы ұлттық болмыс пен бабалар дәстүрін ұрпақтан ұрпаққа жалғастырған рухани мұраларды өмірге әкелді. Ал өз кезегінде кез келген халықтың ерте уақыттан бергі қалыптасқан өмір салты, рухани мұралары — сол халықтың бастан өткерген ғұмыр жолының айғағы. Тек оны тани білер көз, түсіне білер көкірек керек. Мұның барлығы тарих қойнауында жатыр. Тарих тағылымы, тарих сабақтары деген осы. Міне, осы мәдени-рухани мұраның бүгінмен жалғасқан сабақтастығын зерделеу философия және оның тарихы, тарих, әдебиет және т.б. ғылымдардың үлесінде.

«Тарих өткен өмірді әңгіме еткенімен бүгінге және болашаққа қызмет етеді». Халық жадында сақталған асыл қазыналар, жасырын сырлар енді-енді ел игілігіне айналуға. Халқымыздың тарихы, түптеп келгенде, ел болу жолындағы күресінің тарихы. «...Қазақ тарих сынынан өткен халық... Қазақ елінің шалқайса тарих шыңы бар, еңкейсе иен елі бар. Қиянға шықса қасқая қарап тұрар сайын қыран ері бар, ұлан-байтақ қойны қазына жері бар» деп М.Қозыбаев айтқандай [3], XVII–XVIII ғасырларда өмір сүріп, ел тізгінін қолға алып, ұрпағына алымды да шалымды да сөз үлгісінің үрдісін салып берген, даналықтың, дарындылықтың ұранына айналған атақты үш биіміз — Төле, Қазыбек, Әйтекелер осындай тұлғалар еді. Бұл уақыт Қазақ хандығының түгелдей қалыптасып бекуімен қатар, сыртқы жаулардың жойқын шабуылдарының да мейлінше асқынып, тағдырының сыңға түскен ауыр кезеңдерінде халқының рухын көтеріп, күш беруде ту ұстаған көсемге, сөз ұстаған шешеннің бағыт беріп, бағдар көрсетіп, тіл өнерінің ерекше мәнге ие болған кезеңі еді. Әр адам алдымен өзі ғұмыр кешіп жатқан уақытының жұрағаты демекші, дала данышпандары осы кезеңде мемлекет қайраткері деп орынды бағаланған еді.

Дүниені түсіне білу қатынасы қашан да уақыт, дәуір тынысы арқылы айқындалады. Табиғаттағы әр қилы әлеуметтік мәселелерде жеке тұлға заман талабынан ешқашан бейтарап қала алмайды, олардың шығармаларынан әрқашан да әлеуметтік, философиялық дәуір сарынын көреміз. Себебі адам әрқашан да бірегей заңдылық бойынша дамиды. Бұл орайда айтпағымыз, аумалы-төкпелі күрделі де қилы заманда ғұмыр кешкен, рухани таза болмысымен, даналығымен батырлық, шешендік өнердің шыңына көтерілген ақыл-ой алыптары жер тағдыры, ел тағдыры үшін жасаған қызметтері, сіңірген еңбектері. Осындай ата-бабаларымыздың өнегесін жалғастырушы тарихи-мәдени ұрпақтар сабақтастығы, сайып келгенде, біздің ұлттық мәдениетіміздің, баянды болашағын айқындауға барынша себін тигізері анық. Себебі әр халықтың дәстүрлі дүниетанымдық көзқарасына терең үңілу арқылы ғана сол халықтың талғам деңгейінің тереңдігін тануға болады.

Қазақ өз рухани дүниесінде мынау шексіз де шетсіз аспан әлемі мен жер бетін оймен бағдарлай танып, білуге ұмтылған. Бүкіл әлем арқылы өзін-өзі тануға, ұғынуға әрекеттенеді. Сондықтан да қазақ даналыққа, әсемдік пен көркемдікке, ізгілік пен ар-ұжданға мойын сұнған, олардың құдіретіне бас иген.

Демек, өмір өрісінің ақиқаттылығын ашумен байланысты, оның философиялық мәнде нағыз өмірмен өзектесіп жатқан дүние шындығының астарлы ауқымы мейлінше қомақты болмақ. Ұлы дала төсінің келбеті арқылы ұлттық болмыс, қадір-қасиет, дарын-қабілеті өрісін ашып, сөз өнерінің мән-мазмұнын «нұрландырып», дүниетаным тіршілігінің өзіндік ерекшелігін айқындаған. Жалпы рухани жан байлығы, терең ойшылдық, көкірек-көзімен сезіне білу қабілеті ұлттық ой, көркемдік сананың талай ғасырларға ұласар ұлан-ғайыр өрістерін көрсетіп берген. Бұдан мейлінше сезім әсерімен байытылған, шабыттанған рухани ізденістер, өмір тәжірибесін аңғаруға болады. Мұнда ең алдымен қиялмен, көкірек көзімен сезе білетін де, дүние сырын қисынына қарай тереңінен зерделей отырып, ақыл таразысымен саралайтын, ой жүгіртіп, қорытындылайтын сұңғыла көңіл қажеттігі өзінен-өзі көрінісін береді.

Андау, аңғару түріндегі ойлау машығы таным әрекетінің өзіндік бір ерекшелігі ретінде дүние құбылысын бар болмысымен қисынды да дәлелді сөзбен өрілтіп, рухтандырып өзіндік көзқарасты қалыптастырған сияқты.

Демек, абыз-данагөйлеріміз бен ділмәр сөздің көсемі, әрі батыр, әрі би атағы алты алашқа тараған атақты би-шешендеріміздің ақыл-парасатын ел билігіне жаратып отыру үрдісі ертеден қалыптасқан. Бұл жерде әсіресе көкірек көзімен сезе білетін, әр ойын ақыл таразысына салып, ой толғаммен шешетін сұңғыла көңіл, рухани байлық қана өз кезегінде парасатты ақылмен, логикалық жолмен ойлау жүйесін қалыптастыруға негіз қалай алса керек. Ұлы философ әл-Фарабидің мына бір даналық ойы осыған қатысты айтылғандай әсер қалдырады: «Сөзге тапқырлық - жақсы адамшылық қасиет ... Адамның өз ожданы алдында адал, шыншыл болуы адам өзіне өзі игі қасиетті болуынан, жүріс-тұрысы ізгі болуымен ғана туады» [4]. Изгілік, кішіпейілділіктің адам болмысынан көрген

тәлімі, білімі арқылы егілетін қасиеттер, шын биіктік, жан дүниесінің байлығы, парасаттылық деген осы болады. «Оқыған білмейді, тоқыған біледі» дейді халқымыз. Данагөй тұлғалар текті де мінезге бай, адамгершілігі мол, адамшылығы зор, бір сөзбен айтқанда, даналық қасиетті дарытуда, дана ретінде танылуында туып өскен ортасының әсерімен қатар, оның өзі, ақыл-зеректігі, түсінігі ең бастысы, ар-ұяты басты орында тұрады. Дананың өмірден түйген тәжірибесі әр алуан, сан салалы. Яғни тіршіліктегі әрбір оқиға адам өмірінде сараланып, дараланып, қорытындыланып, тәжірибе болып қалыптасады. Дана адамдар осы қазынаны өзгелерге таратады, халық игілігіне асырады. Даналықтың сан салалы қыруар сырын, сөз сиқырын меңгерудің өзі құдірет, рухының биіктігі. Мұның барлығы сайып келгенде ертеңгі мұрагер ұрпақтардың тәлім-тәрбиесі, ар-ұждан, ақыл-қайрат, білім-білік тәрізді абзал қасиеттерге негізделген саналы тіршілігімен тығыз байланыста қарастырылған. Егер де арман-мұрат ізгі болса, биік кемел қуатында көрініс тапса, онда ол жарық көріп, халықтың игілігіне айналады.

Яғни бұл табиғи заңдылық. Ұлттық рухтың өміршеңдігін тарих өз алдына ертеден танытып берген. Сол тарихты зерттеп, талдау жасау арқылы ғана өз уақытындағы ірі-ірі тарихи тұлғалар халықтың дұрыс бағасын алады. «Тарихқа деген шын мәніндегі объективті, диалектикалық және ғылыми көзқарас тарих дамуына ықпал еткен жеке тұлғаларға да шын баға беру деген сөз» [5]. Ұлт ұғымы — ұланымен ұлы. Бұл даналық ойдың одан әрі жалғасы — бұл ер мен елдің жарасымдылығы, үндестігі, үйлесімділігін танытады.

Ә.Кекілбаев айтпақтай, даналық қасиет — «саф алтындай ілуде бір кездесетін сирек талант, ...ел-ананың сан жылдап сарғая күтіп жүріп табатын сағынышты перзенті». Сондықтан да, қазақ даналығының Сарыарқадай шалқар сахарасында Алатаудай Асан қайғыдан бергі көл-көсір жазықта көзге ілігер, көңіл шүйлігер қарауыл биіктер қадау-қадау. Солардың ішінде хан төбедей көкпен тайталасқан қайсар, қай жағынан қарасаң да қапысын тапқызбай тәкаппар биіктердің бірі — Қаз дауысты Қазыбек би [6].

Бейнесі жоғары, рухы биік тұлғалардың басты қасиеттерінің бірі — батырлықтарының дәлелі. Бабаларымыздың осы бір елден ерек, көптен бөлек болмыстарын ғұлама М.Әуезовтың батыр болып қалыптасуды алмасты шыңдаумен теңеген мына бір философиялық толғауымен салыстыру орынды болмақ. «Жалыннан шыға су жұтып, судан шыға жалын құшып, көк болат шымырлап алмас болады. Әуел шыққан сәтінде оның өткір өктем жүзінде көкшіл-қошқыл даты бар, ыстық суық тегінің, ыстық суық майдан үшін берген салқын қайрат лебі сол. Сарапқа түсіп, сын кеше жүріп, қаттыны тіліп, қолыңды жарып, толқымай өтіп барып, бір замандарда жарқырап жүзі, жалтырап алмас бойы ашылады. Айдыны басқа ақ алмас сонда анық аңғарылады» [7]. Мінеки, ұлы дана билік пен батырлық үндестігін осылайша іске асырған екен. Дара тұлғалардың дүлдүл шешендіктері, батырлықтары, парасаттылықтары бүкіл қазақ еліне жайылған. Ол туралы халық жадында сақталған естелік мол. Оған дәлел Шоқан Уәлиханов еңбегінде Абылай айтыпты деген құрметпен баға беру сол естеліктермен ұштасып жатқанын көреміз. Халық өз ұландарының ел ішіндегі дауларда айтқан төрелігімен қатар сырт жаулардан ел есесін қайтарған мезеттеріне ерекше көңіл қоюы мейлінше орынды. Қандай әңгіменің түп негізінде қуатты шындық жататыны бәрімізге белгілі. Демек, бұл ең мәнді, неғұрлым сенімді әңгімелер ретінде замана, оқиғалар шындығын толығымен аңдап түсінуге көмектесе алады. Бұл аңыз-әңгімелердің тарихи да, мәдени де мәні мол. Олар өз тарапынан XVIII ғасырдағы жаугершілік кездің шындығын толығырақ, тереңірек тануға көмектеседі. Тарихи жазбаша деректер ауқымынан онша алыс кетпейтін, мұндай әңгіме-аңыздар белгілі бір оқиғалардың, адамдардың нағыз келбетін білуге жәрдемдесе алатын құнды естелік орнына жүреді. Аңыздар сол замандағы көрнекті адамдардың іс-әрекетін мінездейтін, ел аузында біреуден екіншіге көшіп, қорытылып, өңделіп жеткен сөздер, ...халық естелігі ретінде аса бағалы [8; 55,56]. ...Ендеше бұл мағлұматтар аталған батырлардың документке түспеген, бірақ шындықты танытарлық сипаттамасы бола алатыны күмәнсіз [8; 59].

Салыстырмалы деректану әдісі негізінде сарапталған фольклорлық мәліметтер жалпы таным аясын толықтыра түседі. Кезінде Е.Бекмаханұлы да өз зерттеулерінде осы мәселеге көңіл аударып, жыр-аңыздарды тарихи деректермен салыстыра отырып, тиімді пайдалану қажеттігіне назар аударған еді [9]. Себебі өзара салыстыру барысында жазба деректер мен ел аузында сақталған ауызекі мәліметтердің бір-біріне сай келе бермеуін, немесе кей жерін тым әсерлеп көрсету сияқты т.б. жағдайлар фольклорға тән заңды құбылыс ретінде тани отырып, еліміздің тарихын зерттеуде мол мағлұмат көзі болып табылатын халық ауыз әдебиеті үлгілерін тиімді пайдалану маңыздылығына назар аударған жөн. Қазақтың ұлы ғалымы Ш.Уәлиханов ауыз әдебиетін тек көркемдік әлемі ғана

емес, халық тарихын түсінудің де сенімді құралы деп қараған [10]. Демек, аңыздар — халық тарихы мен таным түсінігінен мол хабар беретін халықтық мұра. Қорыта келгенде байқағанымыз, аңыздар белгілі бір оқиғаға негізделеді, бірақ сол оқиғаны фольклорлық дәстүрлі үлгілермен көркемдеп, өзгертіп, жаңадан мазмұн енгізіп өрнектейді. Тарихи тұлғалар мен атақты батырлардың өмірін, іс-әрекетін аса дәріптеп көрсететін этикалық шығармалар секілді аңыздар кейіпкер бейнесін сомдауда романтикалық дәріптеу, күрделі көркем жинақтауды кеңінен қолданады. Бұл жөнінде С.Қасқабасов былай деп жазады: «Аңызда айтылатын хабар, оқиға еш күмән туғызбайды, өйткені оның түп негізі — тарихи шындық. Бұл біріншіден. Екіншіден, аңыздың мазмұнын растайтын дерек ретінде жердің аты, белгілі қайраткерлердің есімі, я болмаса жыл мезгілі аталып отырады. Үшіншіден, аңыздың айтылу мәнері тұрақтанған, ол ылғи үшінші жақтан және өткен шақта баяндалады. Аңыздың түпкі мазмұны өмірдің танылған бір фактісі болып келеді» [11]. Бұл жалпы тарих тұғырынан орын алған дара тұлғалар туралы аңыз әңгімелердің бәріне де қатысты болмақ.

Қазақ елі ерте дүние тарихынан бастап-ақ өзіндік табиғи даму жолында қалыптасқан құндылықтары мен өзіндік мәдени өркениет жетістіктерінің тұтастығын сабақтастыра дамытқан көшпелі халық. Ұлттық мәдениетіміз тарихи дамудың ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық бейнелер болмысының қадір-қасиеті жүйелерін бір-бірімен байланыстырушы дәнекері болып келеді. Қазақ өз болмысына тән руханилық пен дүниетанымды өмірге әкелді. Бұл қазақ менталитетіне тән қасиет, яғни дүниені танудың қазақи формасы, дүниені өзінше қабылдау ерекшелігі. Бұл өз кезегінде ұлттық рух және ұлттық сана көрінісі. Оның «тәрбиешісі және дәнекері» — тарихи тағылым. Өзіндік ерекшелік ұлт болып қалыптасқан уақыттан бастап-ақ халқымызға тән ұлттық қасиет ерекшеліктерімен бірге жетілген ақыл-парасат, ой-толғам, сезім-күйлермен қатар жасап келеді.

Атамыз қазақ қай заман, қай кезде де өсер ұрпақтың қамын бір сәтке де есінен шығармаса керек. Бұған дәлел бабаларымыздың жас ұрпаққа ерте кездің өзінде аңыз, ертегі, қисса, небір ғажайып жырларды да жаттатқан. Осылайша дана халықтың дана философиясы мен әлеуметтік-этикалық ой-санасын бойға сіңіріп, рухани жағынан жетілуіне ықпал жасаған. Осының негізінде қазақ баласы өмір сүруге, дүниені танып-түсінуге қабілеті ертеден қалыптасса керек. Қазақтың халық өлеңдерін, ертегісін, батырлар жырын зердесіне жастайынан сіңіре білсе керек. Оны бесік жырынан бастап үлкен даналық жолына дейін рухани демеген ең алғашқы қайнар бастауы болған, өзіндік дүниетанымын қалыптастырған — далалық ауызша тарихнамасы, халықтық мұра — ауыз әдебиеті. Оның бастау-бұлағы болған — халық мұңын, қуанышы мен қайғысын, болашаққа үмітін, арман-мұратын жеткізген, ана сүтімен ең аяулы ізгілік қасиеттерін бойына дарытар туған топырақ, туған жер туралы аңыздармен астасып, шендесіп жатқан тарихи тағдырлар мен оқиғалардың шындығы. Ендеше тұлғалы бидің бала кезінен нәр алып, сусындаған ауыз әдебиетіне тән шығармалардың қай-қайсысы болмасын оның болашақ тағдырына негіздеуге жол салған. Бұның барлығы тұлғаның тарихи келбетін, тектіліктің, болашақта ел басқарып, билік айтқан көсем, туған жері, елі үшін ата жауға қарсы шыққан батыр, кемел ой толғап, кемеңгер ой түйген би әрі шешен болып қалыптасуда даналықтарына арқау болған дүниелер. Демек, жас кезінен өнер бұлағы болған — ауыз әдебиетінен нәр алуы әбден табиғи құбылыс.

М.Әуезов айтпақтай, «қазақ халқының есте жоқ ескі заманнан жиып, өсіріп келген өз даналығы, халықтың ауызша әдебиет қорынан көп нәр алып», сол арқылы құйма құлақ көреген көкіректің арқасында даналық, шешендік қасиеттері қалыптасса керек. Халық даналығын жасаған бесік жыры мен есепсіз мол ертегіден бастап қаһармандық, іңкәрлік эпостары табиғаттан тасқынды талантымен ұштасып жатыр. Даналық — халық мұрасы деген осы болады. Халық философиясы даналыққа негізделген. Тарихта дана адамдардың қай-қайсысы болсын — сөзі мен ісінде, адамшылығы мен өмір салтында алшақтық болмаған тұтас, кесек тұлғалар. Олар өздерінің болмыс-бітімімен, шама-шарқын, парызы мен борышын абайлап, бар өмірін, дарынын, күш-жігерін сол азаматтық борышын ақтауға жұмсаған. Сонымен, даналықтың шыңына жеткен текті де рухы биік тұлғаларымыздың философиялық көзқарастарының қалыптасып жетілуіне зор ықпал жасаған, ең алдымен о бойына біткен дара қасиеттер. Даналық — адамның сөзі, ісі, оның бүткіл болмыс-бітімімен көрінеді. Демек, даналық — тұлғаның сөзі мен ісінің үндестігі, жарасымдылығы. Алға қойылатын мақсаты — ұлт мүддесі, ұлтының жанын ұғынып, рухын асқақтату. Даму тарихымыздың өрісіне тереңінен бой алған рух түсінігін ұрпақтарына табыстыра білген тұлғалардың тарихи келбеттері болашаққа жол сілтер бағыт екендігі анық.

Адам жан дүниесін, мінез-құлқын бір көргеннен-ақ тап баса танитын, кәнігі психолог қасиеттері тағы бар. Яғни әр сөздің жүректен шығып, жүрекке жетіп отыруын көздеген. Жоқ-жітіктің, әлдіден

зәбір көрген әлсіздің жоғын жоқтап, ел мүддесін көздеген, өзінен кейінгі көзінде оты, көкірегінде сәулесі бар, талапты жастарға батасын беріп, өмір бойы жинақталған тәлім-тәрбиесін, ұлағат сөздерін құлақтарына құюдан жалықпаған. Бұл бабаларымыздың бойына біткен дара қасиеттердің жиынтығы іспеттес асқан тәрбиеші болған даналықтарының бір көрінісі болып табылады. Бұның бәрінен біз жылдар тәжірибесі дарытқан даналықты көреміз. Өнегелік, ұстаздық ұлағаты ұшан теңіз ой сарабы оның даналығының көрінісі. Тек сөзімен ғана емес, адамдар мұраты үшін тындырған ісіне қарасаңыз да дана өзіндік тұлғасымен дараланып тұрады.

Мұның айғағы ретінде көшпелілер әлеміндегі ұлы тұлғалар табиғатының адамдарға жақындығы — логикалық ой желісіндегі жан әлемін тербетіп өткен негізгі басты идеялық тебіреністерін, тағылымды өнегесін, ұлы мұраларының мәңгілік бағдарлама болып тұратындығы. Олардың барша болмысы, бүкіл өмірін бағыштаған түпкілікті мақсаттары, арман-мұраты — адамзат болашағы, ұрпақтарының келешегі, елдігі, мемлекеттілігі.

Ұлы адамдардың дүниеге келуі де, дүниеден өтуі де тарихи құбылыс. Олар біздің ұлттық шежіремізде ғана емес, бүкіл адамзаттың ақыл-ой жадында қалды. Қадым заманнан бергі есімдері есте қалған, ел аузында жүрген ірі тұлғалардың тағдыры ерлік пен елдіктің шырағы болды. Егемендік бізге аспаннан түскен жоқ. Аталар дәстүрі жасаған рухы күшті мұраларды, тәуелсіздікті білдіретін ұлы тұлғалар сайын Даланың ел бостандығын мұрат тұтқан.

References

- 1 *Nazarbayev N.A.* In the flow of history. — Almaty: Atamura, 1999. — P. 3.
- 2 From Kazakh nationality to Kazakh people / Collective monograph. — Almaty: Atamura, 2010. — P. 62.
- 3 *Kozybayev M.* World-wide meeting of Kazakh people. — Almaty: Sanat, 1993. — P. 42.
- 4 *Al-Farabi.* Socio-ethical treatise. — Almaty: Gylym, 1975. — P. 11,12.
- 5 *Rysbekov T.* History of native state. — Oral: Sanat, 1997. — P. 11.
- 6 *Kekilbayev A.* The Dialogue with epoch: thoughts and discussions. — Almaty: Zhazushy, 1996. — P. 295.
- 7 *Auezov M.* Collection of works in 20 volumes. — Almaty: Zhazushy, 1984. — Vol. 15. — P. 60.
- 8 History of Kazakh folklore: pre-revolutionary period / Editor-in-chief R. Berdybayev. — Almaty: Gylym, 1988. — 432 p.
- 9 *Bekmakhanov E.* Kazakhstan in 20–30 years of XIX century. — Almaty: Sanat, 1994. — P. 37–39.
- 10 *Berdybayev R.* Clear spring: articles and researches. — Almaty: Zhazushy, 1989. — P. 76.
- 11 *Kaskabasov S.* Kazakh national prose. — Almaty: Gylym, 1984. — P. 121.

А.С.Сагатова

Духовные поиски в историческом сознании

В этой статье осмысливаются вопросы, касающиеся национальных особенностей казахского народа. В рамках этих вопросов с различных сторон исследованы народные традиции, духовное наследие, национальный дух и особенности национального сознания. Вековая мудрость народа стала в настоящее время основой глобальных исследований. Вместе с тем духовные ценности возвышаются до идей сохранения национальных особенностей. Автором исследованы пути возвышения национального духа, подчеркнуто, что национальное сознание и чувства определяют национальное единство.

A.S.Sagatova

Spiritual searches in historical conscious

The given article examines problems in accordance with native peculiarities of Kazakh nation. Within the frameworks of these issues folk traditions, native spirit of nation, native spirit and the unique peculiarities of consciousness are researched from different sides. It raises the problem of the origin of wide research lasted from century to century in present times. The idea to praise spiritual values that kept national peculiarities is spoken. Ways of enriching national spirit are discussed. National consciousness and feeling define national unity.